

Іваницька Н. Л.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДНОСНОСТІ ТА ДИНАМІКИ ДЕЯКИХ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ: ІНФОРМАЦІЙНО-ІНФОРМАТИВНИЙ ПІДХІД

У статті простежено залежність металінгвістичних одиниць (на прикладі граматичного поняття «член речення») від інформаційно-інформативного підґрунтя, на якому вибудовують і практично використовують той чи інший термін. Проаналізовано еволюцію наукової думки щодо трактування зазначеної граматичної одиниці і схарактеризовано новітні лінгводидактичні практики врахування інформативного наповнення граматичного поняття на тлі інформаційного плюралізму. Доведено, що інформаційне поле будь-якої назви розширюють різні способи, утворюючи відносну систему мовних засобів конкретної мови. Розгорненість такої системи є свідченням обсягу інформації (знань) про ту чи іншу понятійну визначеність. Обґрунтовано, що наукове дослідження, у тому числі і в металінгвістичному оформленні, повинно враховувати інформативне поле знань про досліджуване явище та зважати на динаміку відтвореної інформації. Зразкове металінгвістичне номінування покликане на розуміння відносності термінів, здатних «узаконоювати» динаміку інформації та враховувати прагматику як закономірний процес оновлення сучасної лінгводидактики. На прикладі еволюції граматичного поняття «член речення», відтвореній у традиційних та оновлених терміноутвореннях (член речення – формально-граматичний компонент структури речення – синтаксема) доведено важливість врахування динаміки інформації про поняттєвий феномен, здатний концентрувати відносну інформацію, засвідчену терміноназвою. Власне терміни як наслідок чи результат перетворення інформації на її інформативність доводять закономірний процес відносної неспроможності «металінгвістичного орнаменту» вміщувати динамічну інформацію про синтаксичну категорію «член речення», доволі вразливу й «насичену» суперечливими даними в поглядах учених стосовно цієї понятійної визначеності. Відповідно сама об'єктивна вимога забезпечення достатнього інформаційного поля словоназв різних денотатів складає концепцію укладання словників різних типів, зокрема тлумачних і термінологічних.

Ключові слова: *граматика, член речення, інформаційне поле, інформативний вимір, металінгвістика, лінгводидактика.*

Постановка проблеми. У концептуальних вимірах сучасного мовознавства граматичну систему витлумачують як організацію мови, виражену в граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях, як єдність абстрактних граматичних значень і їхніх формальних виражень. Граматична система мови – це та основа, яка уможливило функціонування мови. Глибинність таких суджень призводить до активної наукової дискусії навколо обґрунтування та унормування металінгвістичних одиниць як номінацій складних граматичних понять.

У центрі уваги науковців завжди перебували й продовжують перебувати найголовніші одиниці граматики: слово, словосполучення, речення та узагальнені категорійні вияви в межах цих одиниць. Однією із найбільш дискусійних та відкритих для подальших наукових досліджень вида-

ється така граматична категорія, як «речення», що її в сучасній граматиці розглядають і «переглядають» у теорії лексикології, морфології й синтаксису. Хоча саме весь згусток проблемних питань сучасної теоретичної граматики, в тому числі й члена речення, сконцентровано на реченні, воно залишається найголовнішою одиницею також у сучасній лінгводидактиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складна категорійна природа речення, розгалужена система його структурних компонентів, закономірності їхнього зв'язку та взаємодії, різнорівневе моделювання речення викликають неабиякий дослідницький інтерес. М. В. Ломоносов, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський заклали науковий фундамент у дослідженні синтаксису речення. Різні аспекти реченнєвих одиниць привер-

тали увагу Й. Ф. Андерша, Л. А. Булаховського, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенко, Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудика, А. П. Загнітка, С. Я. Єрмоленко, Н. Л. Іваницької, М. В. Мірченка, М. Я. Плющ, В. М. Русанівського, М. І. Степаненка, В. М. Шинкарука та інших. Проблеми формування термінологічної системи української граматики в аспекті її застосування в сучасній університетській освіті та встановленні співвідношення між змістовим і формальним складниками інтерпретаційного поля сучасних граматичних термінів частково висвітлено в попередніх працях автора [5; 6; 7; 8].

Постановка завдання. Інформаційне поле будь-якої назви розширюють різні способи, утворюючи відносну систему мовних засобів конкретної мови. Розгорненість такої системи є свідченням обсягу інформації (знань) про ту чи іншу понятійну визначеність. Можна навести безліч зразків, коли самі звичайні об'єкти не можуть бути інтерпретовані одним словом, наприклад: *іграшка – предмет (→ який? → предмет, яким бавляться діти); комаха – тварина (→ яка → тварина безхребетна, членистонога); ілюзія – сподівання (→ яке? → сподівання нездійсненне, необгрунтоване)* тощо.

Інформаційне поле словоназви виявляє залежність від такого показника, як конкретність / абстрактність. Цю залежність формалізує наявність у інтерпретаціях абстрактних назв структур із багатьма абстрактними синсемантичними іменниками в складі розгорнутих ланцюгових рядів семантичної єдності: *метод – це спосіб побудови й обгрунтування системи філософського знання; сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності* [8, с. 34].

Гіпотеза нашого дослідження, як і будь-якого дослідження загалом, полягає в необхідності орієнтації на пошук істини і містить такі складники: 1) пошук і розуміння інформації (інформативного поля знань) про досліджуване явище; 2) розгляд інформативного поля відтворюваної інформації в динаміці; 3) металінгвістичне номінування; 4) розуміння відносності термінів, здатних «узаконювати» динаміку інформації; 5) (частково) прагматику як закономірний процес оновлення сучасної лінгводидактики.

Пізнання цих абстрактних істин розглядаємо як процес цілеспрямованого відтворення відповідних наукових постулатів у поняттях, а далі – у визначеностях (термінах), пов'язаних із вивченням доволі непростой синтаксичної одиниці – **члена речення**.

Виклад основного матеріалу. Член речення як загальнограматичну категорію синтаксису розглядаємо як сукупність значень та форм їхнього вираження, за якими ці значення розпізнаються і які являють собою первинну параметрію стосовно формальних показників кваліфікації члена речення. Більшість членів речення характеризує лише загальне граматичне значення (наприклад, підмет, присудок, додаток, означення); обставинам властиві, крім загального, часткові категорійні значення (обставина місця, обставина часу, обставина мети, обставина умови, обставина способу дії, обставина міри й ступеня). Як загальні, так і часткові категорійні значення членів речення супроводжуються набором граматичних (здебільшого морфологічних) форм вираження. Одні з таких форм є типовими (ядерними, морфологізованими), а інші – неморфологізованими, периферійними формами.

Неабияке значення в лінгвотеорії, як і в лінгводидактиці, мають граматичні питання до членів речення. Граматичне питання та його складники (морфологічне питання, синтаксичне питання) розглядаємо як своєрідний феномен (феномени), тобто явище (явища), супроводжувані певними, прихованими сутнісними закономірностями. Отже, синтаксичні питання можна вважати тими граматичними феноменами, які лише відносно розкривають реальність, тимчасово засвідчуючи її такою, якою вона є у теорії, й уведеною в практику. Водночас граматичне питання постає як форма, зовнішній вияв системи, внутрішня структура чи «перебіг процесу» освоєння й засвоєння відповідних знань у сучасній лінгводидактиці.

У цьому зв'язку варто згадати кілька прізвищ сучасних учених та їхні праці. Нам імпує принцип новий підхід І. Ющука до зміни ієрархії вивчення мови: «від найскладнішого й найочевиднішого мовного утворення – до найелементарнішого складника» (текст → речення → словосполучення → слово → морфема → фонетика) [17]. Уся система вправ у численних підручниках і посібниках ученого вміщує завдання творчого характеру, зорієнтовані на розвиток мислення учня. Неабияку роль учений відводить питанням як засобу розвитку мислення. Хотілося б щодо цього згадати шкільні підручники О. Глазової, Ю. Кузнецова з української мови для різних класів, у яких автори постійно наголошують на необхідності опанування «законами мови», а отже, «законами мислення», які сприяють розвитку розумових здібностей, готовності самовираження. Так, наприклад, у підручнику О. Глазо-

вої, Ю. Кузнецова «Рідна мова» для 5 класу, який здобув перше місце на Всеукраїнському конкурсі підручників для 12-річної школи Міністерства освіти і науки України, після повторення вивченого в початкових класах та відомостей про текст відразу подано розділ «Синтаксис і пунктуація» (с. 62–123). Характерно, що у всі визначення членів речення автори включають як обов'язковий параметр «відповідь на питання», базуючи на цьому систему вправ і завдань, що їх під силу виконати п'ятикласнику.

Намагаючись знайти достатню кореляцію в дефініціях між двома найголовнішими частинами граматики (морфологією й синтаксисом), учені все ж номінують їх по-різному. Так, наприклад, В. М. Русанівський називає частину мови «лексико-граматичним класом слів, кожен із яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями» [15, с. 72]. І. Р. Вихованець називає член речення «мінімальною синтаксичною одиницею, яка виконує в реченні формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну функції» [1, с. 73]. Пор. терміни «лексико-граматичний клас слів» і «мінімальна синтаксична одиниця». Стосовно питань (запитань) також знаходимо суттєву невизначеність у рекомендаціях, зокрема у І. Р. Вихованця: «Додаток називає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків іменника» [1, с. 730]. Постає питання, як бути у разі постановки питання до додатка, вираженого інфінітивом: *Я обіцяю виконати...*

Проаналізувавши новинки посібної літератури з української лінгводидактики, можна констатувати, що змінилися самі ключові поняття концептуальних засад лінгводидактики. Якщо для шкільного курсу української мови 80–90-х років ХХ ст. характерним було зростання й поглиблення теоретичного рівня, то зараз актуалізувалась тенденція до практичного спрямування шкільної мовної освіти, тобто відбулася переорієнтація мовної освіти зі знаннєвого підходу на діяльнісний. На перше місце виступає не поінформованість, а вміння за допомогою отриманих знань розв'язувати проблеми, що виникають у конкретних життєвих ситуаціях.

М. І. Пентилюк неодноразово наголошувала на тому, що школярі повинні розвивати вміння й навички використання мови для мислення й спілкування, а отже, концептуальною передумовою навчання української мови має стати пошук нових підходів до навчання мови в школах усіх типів [13, с. 43]. Чималі напрацювання учених

(С. Омельчука, В. Нищети, І. Кучеренка, Л. Мамчур, І. Юшука та інших) стосовно вишівської та шкільної лінгводидактики вплинули на зміну парадигми філософії сучасної лінгводидактики, як і мовної освіти загалом [13].

Подаючи узагальнювальну характеристику граматики як науки, І. Р. Вихованець окремо виділяє шкільну граматику, наголошуючи при цьому на двох суттєвих особливостях цієї граматики: збереженні шкільною граматиною традиції у трактуванні граматичних явищ та відмінностях між нею і сучасним станом лінгвістичної думки [1]. Повністю поділяючи думки вченого, можемо лише акцентувати на необхідності зближення шкільної граматики з науковою за умови використання в шкільній граматиці здобутків наукової граматики, апробованих, достатньо обґрунтованих, а головне – таких, які сприяють глибокому розумінню мови і практичному її засвоєнню.

Торкаючись «граматичних одиниць» із поділом їх на «морфологічні / синтаксичні одиниці», не можна оминати питання про традиційний поділ граматики на наукову, описову й нормативну. У науковій граматиці описи побудовані на широкому фактичному матеріалі; в описовій граматиці йдеться про послідовну характеристику граматичної структури мови; нормативні граматики дають рекомендації щодо правильності використання граматичних одиниць.

На особливу увагу заслуговує різновид наукової граматики під назвою «теоретичні граматики», в яких міститься опис складних і нерозв'язаних проблем граматичної науки, як і оригінальних концепцій граматики.

Важко «вписується» член речення в «несистемну систему» понятійно-термінологічного представлення його в «Українська мова: енциклопедія» [16]. Граматика (сукупність підсистем морфології, синтаксису, словотвору) об'єднує систему морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій... [16, с. 102]. До граматичних одиниць належать морфема, слово (як частина мови і член речення) [16, с. 142]. Порівняймо хоча б назви понятійних реальностей, об'єднаних «морфологічними одиницями», «синтаксичними одиницями», «граматичними одиницями». Якщо ще можна зрозуміти включення слова в систему граматичних одиниць (як частин мови), то «слово як член речення» навряд чи витримає критику.

Орієнтуючись на шкільну практику в контексті проблематики сучасної педагогічної науки, професор І. В. Малафіїк зауважує, що «...кожна

наука володіє своїми, їй притаманними методами дослідження. І лише розкриваючи особливості цих методів та демонструючи їх «роботу», можна з достатньою глибиною розкрити сутність самої науки» [11, с. 29].

Будь-яке наукове твердження (науковий постулат) є завжди відносним, уведеним у науку в зіставленні з іншим. Його можна вважати «правильним» лише за певних умов (на відміну від протилежності – безумовної чи абсолютної). Згадаймо в цьому зв'язку теорію імовірності (про закономірності, які випливають із великої кількості випадкових явищ) чи теорію відносності (про закономірності за певних умов). Щодо відносності наукових висновків (узагальнень, постулатів), то можна було б принагідно згадати хоча б розвиток учення про прийменникову систему української мови, вузловим питанням якого постійно був склад цього морфологічного класу слів (І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко).

Є вимоги, відповідні стандарти, що їх дотримуються теоретики й практики в конкретних випадках користування як науковими постулатами, так і їхнім застосуванням у практиці, зокрема в лінгводидактиці. У таких випадках «відповідальність» покладається на авторів, їхній авторитет як учених, дослідників і популяризаторів їхніх теоретико-практичних надбань.

Хоча й тут навряд чи виправданим бувають факти, коли вдаються до вживання висловів на зразок «абсолютно домінує», чи «абсолютно виправданим є ...» [12, с. 170], оскільки те, що є «помилковим», завжди вимагає уточнення, поглибленої роботи над об'єктом із залученням додаткових чинників, експериментів.

Схвальної оцінки в цьому зв'язку заслуговують «своєрідні приписи» сучасних науковців у їхніх працях, адресованих споживачам-практикам. Наведемо хоча б витяги із нового видання книги професора К. Г. Городенської «Українське слово у вимірах сьогодення» [2].

У книзі зібрані виважені рекомендації із складних і суперечливих уживань слів і словоформ як відповіді на непрості запитання, що їх безпосередньо висунула мовна практика в останні десятиріччя. У поданих найновіших рекомендаціях, ґрунтованих на нормах української літературної мови та доволі виважених теоретичних засадах академічної мовознавчої науки, автор послідовно витримує своєрідний алгоритм, складником якого є констатація певного правила, роз'яснення-посилання, а головне – рекомендації. Саме

в авторських рекомендаціях до статей постійно вживаними є авторські вживання на зразок: «на підставі зазначених правил» [2, с. 20], «зважаючи на визначення... [2, с. 26, с. 29], відповідно до правил [2, с. 84,] і так далі.

Усе це можна назвати «реалізованим синкретизмом», який із граматики перекочував у практику, знайшовши втілення в найрізнішому вияві наукових, довідкових, рекомендаційних матеріалів у найширшому багатоаспектному вимірі теорії й практики. Саме в царині Слова, як посередника між людиною й навколишнім світом, народжується й розвивається, удосконалюється й глобалізується наука, її методологія й методика.

Академік В. П. Коцур у своєму вступному слові до колективної монографії «Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія» підкреслює, що саме «слова є найкращими посередниками для встановлення взаєморозуміння між представниками різних націй» [10, с. 8]. Слово як номінант денотата концентрує традиції й сучасне в різних мовах і є об'єднавчим чинником у народженні нових ідей і концепцій як у мовознавстві, так і в лінгводидактиці.

Не вдаючись до глобалізації лінгвістичних реальностей металінгвістичного представлення номінацій (термінів), покажемо це на прикладі синтаксичної металінгвістичної номінації «член речення». Для цього порівняємо три металінгвістичні номінації одного й того ж поняття: а) двослівний термін «член речення», 2) багатослівний термін «формально-синтаксичний компонент речення», 3) однослівний термін «синтаксема». Елементарний перелік уживаних у науковому синтаксисі традиційних та оновлених терміноутворень: *член речення – формально-граматичний компонент структури речення – синтаксема*, засвідчує динаміку інформації про поняттєвий феномен, здатний концентрувати відносну інформацію, відтворену терміноназвами. Самі терміни як наслідок чи результат перетворення інформації на її інформативність доводять закономірний процес відносної неспроможності металінгвістичного орнаменту вміщувати динамічну інформацію про синтаксичну категорію «член речення», доволі вразливу й «насичену» суперечливими даними в поглядах учених стосовно цієї поняттєвої визначеності.

Висновки і пропозиції. Отже, сама об'єктивна вимога забезпечення достатнього інформаційного поля слоназв різних денотатів складає концепцію трактування наукових понять, їхньої номінації

та термінотворення, а також практику укладання словників різних типів, зокрема тлумачних та термінологічних. Науковець як людина, що творить науку, формує й формулює наукові істини, а викладач / учитель як людина, яка творчо використовує наукові істини, повинні бути однаковими в глибокому

усвідомленні й внутрішньому переконанні щодо головної істини – **відносності** знань і результатів їхнього використання на практиці. Саме в цьому, на нашу думку, полягає перспектива подальшої роботи над будь-яким дослідженням, у тому числі і запропонованим і представленим у статті.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ : Либідь, 1993. 365 с.
2. Городенська К. Г. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ : АММ, 2019. 208 с.
3. Загнітко А. П. Теорії сучасних лінгвістичних вчень : навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 528 с.
4. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика : монографія. Вінниця : СПД Главацька, 2011. 636 с.
5. Іваницька Н. Л. Змістова й формальна складові інтерпретаційного поля термінів у галузевих словниках сучасної української літературної мови. *Наук. записки Вінниц. держ. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)* : зб. наук. праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. Вінниця : ТОВ Фірма «Планер». 2016. Вип. 23. С. 20–28.
6. Іваницька Н. Л. Термінологічна система української граматикології в сучасній університетській освіті: проблеми, перспективи. *International research and practice conference «Modern philology: relevant issues and prospects of research»* : Conference proceedings, October 20–21, Lublin : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2017. P. 19–23.
7. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : монографія. Київ : Наукова думка, 1986. 133 с.
8. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово української мови в сучасних категорійних вимірах : монографія. Вінниця: Нілан, 2017. 266 с.
9. Іваницька Н. Л. Синтагматика повнозначного слова і синтаксичний аналітизм. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 203 с.
10. Коцур В. П. Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія. Вступне слово: колективна монографія. Переяслав-Хмельницький; Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2019. С. 7–8.
11. Малафійк І. В. Розвиток знання – провідна ідея сучасної дидактики. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. : наук. зап. РДГУ / РДГУ ; [ред. кол.: С. С. Пальчевський, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. Рівне : [РДГУ], 2008. Вип. 40. С. 29–39.
12. Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців : монографія. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2019. 356 с.
13. Пентиліук М. І. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах : посібник для студентів. Київ : Ленвіт, 2003. 302 с.
14. Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. 432 с.
15. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 313 с.
16. Українська мова : Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
17. Ющук І. П. Практикум з правопису і граматики української мови. Київ : Освіта, 2012. 270 с.
18. Ivanytska N.B., Ivanytska N.L. Ukrainian and English verbs: bilateral contrastive cross-linguistic perspective. *Advanced Education*. 2008. Issue 9. P. 213–218. DOI: 10.20535/2410-8286.13275

Ivanytska N. L. RELATIVITY AND DYNAMICS OF SOME GRAMMATICAL CONCEPTS: INFORMATION-INFORMATIVE APPROACH

The article traces the dependence of the semantic content of metalinguistic units (on the example of the grammatical concept “part of a sentence”) on the information-informative basis. It regulates the appearing and practical using most of modern terms. The author analyses the evolution of scientific approaches to the interpretation of this grammatical unit and focuses on the latest didactic practices of taking into account the informative content of the grammatical concept. The results proved that the information field of any name expands in different ways, forming a relative system of language means of a particular language. The deployment of such a system is evidence of the amount of information (knowledge) about a particular

conceptual certainty. It is substantiated that scientific research, including at the moment of metalinguistic design, should accept the informative field of knowledge about the studied phenomenon and take into account the dynamics of the reproduced information. Exemplary metalinguistic nomination should be based on the relativity of terms that can “legitimize” the dynamics of information and be oriented to the pragmatics as a natural process of updating modern didactics. The importance of taking into account the dynamics of information about a conceptual phenomenon capable of concentrating relative information was traced on the example of the evolution of the grammatical concept “part of a sentence” and the elementary list of traditional and updated terms used in scientific syntax (part of a sentence – formal-grammatical component of sentence structure – syntaxeme). In fact, the terms as a consequence or result of transforming information into its informativeness prove the natural process of relative inability of metalinguistic ornament to contain dynamic information about the syntactic category “part of a sentence”, quite vulnerable and “saturated” with contradictory data in scholars’ views on this conceptual certainty.

Key words: *grammar, part of a sentence, information field, informative dimension, metalinguistics, linguistic didactics.*